

typta beteenden och värderingar. I artikeln ”’Och liten Karin tjänte.’ Om den äldre episka folkviseskatten i de tidigaste skolsångböckerna” går Lindberg igenom vilka ballader som kom att ingå i sångböcker som användes i det allmänna skolsystemet fram till 1920. I artikeln ”En samling i samlingen – presentation av den så kallade Västmanlandssamlingen i George Stephens manuskriptsamling” tar Karin Eriksson läsaren med på en något ovanlig resa. Eriksson redovisar sitt arbete med att rekonstruera och förstå uppkomsten av den s.k. ”Västmanlandssamlingen” som ingår i Stephens manuskriptsamling. Avsikten med Erikssons arbete var alltså att kunna fastställa vem som utfört uppteckningarna och i vilket sammanhang de uppkommit. Men detta visade sig inte möjligt – projektet misslyckades! Men kanske just i ljuset av detta är Erikssons artikel mycket intressant. Den ger inblick i det praktiska arbetet med källkritisk granskning och visar på att själva bearbetningen ger upphov till ny och intressant kunskap.

Som helhet är *Gamla visor, ballader och rap. Från muntlig förmedling till publicering på nätet* intressant ur flera perspektiv. Fyndet av Stephens samling gav ny energi till balladforskningen som på många sätt kändes avslutad i och med Svenskt visarkivs projekt *Sveriges medeltida ballader* som resulterade i publikationen av fem band med ballader. Visarkivets projekt bedrevs mellan 1983 och 2001. Forskningsprojekten kring Stephens samling har tagit avstamp i Visarkivets arbete. Inte minst har relationen mellan Växjösamlingen och andra samlingar i Sverige och Danmark noggrant utretts. Det avslutande kapitlet i antologin, *Reviderad registrant över balladerna i George Stephens manuskriptsamling*, är en redovisning av hur ny kunskap lett till att forskarna rättat sina egna inledande kategoriseringar av samlingen.

Dan Lundberg, Stockholm

Hanna Enefalk: *Skillingtryck! Historien om 1800-talets försvunna massmedium*. (Opuscula Historica Upsaliensia 51.) Historiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala 2013. 176 s., ill., ISBN 978-91-979632-6-8.

Skillingtrycken som källmaterial har länge intresserat visforskare, i första hand de med intresse för vistexter. Forskningen inleddes av litteratur- och konsthistorikern Ewert Wrangel med en sedan länge klassisk artikel i *Samlaren* 1894. Ulf Peder Olrog tog upp tråden i den licentiatavhandling i nordisk och jämförande folklivs-

forskning som han lade fram i Uppsala 1951. Olrog tog ett stort grepp. Han gick igenom alla då kända samlingar av skillingtryck och ville med frekvensundersökningar undersöka visors spridning.

Olrogs studie var länge otryckt – paradoxalt med tanke på att han studerade tryck. 2011 gav Svenskt visarkiv ut den och hans övriga texter som visforskare: *Studier i folkets visor*. Den välkomna publiceringen av Olrogs pionjärbete har faktiskt inneburit en skjuts för skillingtrycksforskningen, detta trots att avhandlingen skrevs i ett helt annat forskningsklimat. Men Olrog satsar sig med frågor som knappast bearbetats sedan han för mer än 60 år sedan lämnade seminarierummet med godkänt betyg.

Den positiva påverkan av Olrogs tryckta studie kommer i rätt tid. På senare år har nämligen intresset för skillingtrycken spridits till andra än visforskare. En av dem som visat hur skillingtryckens möjligheter kan utvidgas är Uppsalahistorikern Hanna Enefalk. I sin doktorsavhandling (2008) studerar hon nationalism och patriotism såsom dessa idésystem speglas i skillingtryckens texter under det långa 1800-talet.

Det som i avhandlingen var ett bångstyrt, men givande källmaterial utgör centrum i det arbete som anmäls här. Enefalk har gått i närkamp med denna svårfångade tryckgenre och skrivit en behändig bok som är både en introduktion till skillingtrycken och en studie av ett visst års utgivning. Boken är skriven med en smittande förtjusning över materialet, vilket kan innebära att skillingtrycksforskningen med detta arbete får ytterligare fart. Precis som Olrog har Enefalk ägnat mycket tid åt arkivkapslarnas digra innehåll. Hon har läst och bläddrat, läst och bläddrat – och därigenom skaffat sig en överblick som få äger.

Introduktionen till skillingtrycken som tryckgenre omfattar ungefär en tredjedel av boken. Enefalk diskuterar hur dessa tryck kan ringas in och benämnas, hon beskriver tryckens grafiska utformning, tryckerihistorien, censuringripanden, upplageförhållanden och annat som sammantaget ger stor behållning åt den nyfikne läsaren. Skillingtryckens svenska historia suppleras med nordiska jämförelser, där Enefalks användning av relevant finskspråkig litteratur är särskilt berömvärd. Hennes introduktion kan varmt rekommenderas åt alla dem som vill ansluta till den växande skillingtrycksforskningen. Avsnittet avslutas mönstergillt med redogörelser för de snirkliga vägarna till detta källmaterial: användbara och mindre användbara bibliografier, kortkataloger, arkivregister, realkataloger, databaser etc.

I historieskrivningen gör hon en viktig korrigerings. Det första kända svenska skillingtrycket utkom inte 1583, som auktoriteten Bengt R. Jonsson hävdade och som många visforskare i hans efterföljd fortsatt att påstå – denne anmälare måste erkänna sig som en av de okritiska. Hanna Enefalk vill på goda grunder peka ut ett tryck från 1536 med antikatorska visor som Sveriges äldsta bevarade skillingtrycksliknande tryck. ”Därmed framgår hur nära skillingtrycksmediets svenska historia följer den tyska och danska” (s. 18), vilket är ett förklarande samband av vikt.

Till hennes uppställning av den allmänna kunskapen om skillingtryck hör också beräkningen av bevarade tryck i Kungl. biblioteket (KB) respektive Uppsala universitets bibliotek (UUB). De cirkulerande siffrorna har – liksom uppgiften om äldsta bevarade trycket – tagits för tillförlitliga av åtskilliga författare. Men Hanna Enefalk kan efter en noggrann genomgång konstatera att UUB:s samlingar är mera omfattande än vad som tidigare sagts, drygt 11 000 tryck, att jämföras med KB:s drygt 13 000. Det totala antalet bevarade skillingtryck i offentlig ägo beräknar hon till omkring 35 000, en siffra som verkligen understryker tryckens betydelse för den folkliga vissången. Siffran berättar också att skillingtrycken utgör ett i det närmaste outtömligt källmaterial för hugade forskare.

Vidare presenterar hon sina tankar kring det faktum att detta verkliga massmedium trots allt bevarats i så liten utsträckning. (Det bör vara den omständigheten som bokens undertitel syftar på.) Detta kan låta märkligt i ljuset av siffrorna ovan, men med tanke på tryckens stora upplagor borde fler exemplar av ett visst tryck ha klarat förslitning, dödsbodelningar och annat som hotat att reducera den tryckta mängden. Men något slags användning av de lästa trycken måste ha gått hårt åt upplagorna. Användning som toalettpapper eller som omslagspapper för mat kan vara tänkbara förklaringar. Hanna Enefalk lägger fram förslaget att många redan lästa tryck fick göra tjänst som tändpapper när den livsnödvändiga elden var på väg att slockna. Skillingtrycken var billighetstryck som man hade råd att bruka på detta sätt.

Den följande delen av boken redovisar arbetets egentliga undersökning. För att kunna säga något om skillingtrycksflodens innehåll, textleverantörer, producenter etc. har Enefalk valt ut ett års produktion. Trycken till studien har hon uteslutande hämtat ur UUB:s s.k. huvudserie. Den rymmer dock inte tryck med andliga texter, vilka en tidigare generation av bibliotekarier valde att

spara i en egen serie. Detta är undersökningens metodiska svaghet, eftersom det innebär att andliga visor och sånger är underrepresenterade. Även om de andliga texterna successivt blev mindre vanliga i trycken, ingick de trots allt i det utbud som erbjöds köparna. Att trycken bara kommer från UUB gör mindre, eftersom Enefalk fastställer att tryckeriernas dåtida pliktleveranser medfört att KB:s och UUB:s samlingar från den aktuella perioden till övervägande delen sammanfaller.

Hanna Enefalk har valt produktionen från 1851, ett år då ”ingenting hände” som påverkat texternas tendenser. Materialet omfattar 100 skillingtryck från 22 tryckerier, innehållande 387 vistexter, en mängd som efter bortrensning av identiska texter i flera tryck innehåller 287 stycken unika visor. Detta material undersöker hon på ett flertal sätt. Hon kan konstatera att detta års främste producent av skillingtryck var J. P. Lundströms boktryckeri i Jönköping. Det vanligaste ämnet handlar om relationen mellan man och kvinna. Och den vanligaste visan var ”Ensam i skuggrika dalen”, ibland rubricerad ”Herden Fingal”, en visa som under lång tid tillhörde de oftast tryckta.

Allra mest intressant är dock hennes resultatrika spårning av de oftast förekommande författarna. Det visar sig nämligen att textleverantörerna domineras av en bestämd krets av litteratörer, alla verksamma i Stockholm, med umgänge hemma hos paret Johan Gabriel Carlén och Emelie Flygare-Carlén. (Maken skrev för skillingtryck, däremot inte makan.) Eftersom dessa författare också skrev för Stockholms teatrar, finns ett tidigare inte klarlagt samband mellan skillingtryckens vistexter och de samtida skådespelens sånginslag. Ibland förde man ut slående teatervisor i skillingtryck, andra gånger lade man in redan populära visor i uppsättningarna.

Hanna Enefalk utnyttjar som nämnts 1851 års tryck till flera mindre delundersökningar. Ibland märks det att hon saknar visforskarens beläsenhet. Hon kan av förståeliga skäl inte upptäcka allt det som en förfaren visforskare ser i materialet, hon har inte heller tillgång till visforskarens uppsättning av betydande begrepp. Viss ytlighet märker därför den som kan området. Men det hedrar henne att hon inte stannat för att begränsa undersökningen till en tryggt historisk studie. En mångsidig undersökning av denna tryckmängd kräver fler vetenskapliga redskap än vad en enda disciplin kan förse forskaren med.

Även om Enefalk således famnar det mesta kring dessa utvalda tryck, har hon ändå inte gått in på de melodihänvisningar som står invid många av vistexterna.

En anmälare ska som bekant aldrig kritisera en författare för det som han eller hon inte gjort, varför denna upplysning till recensionens läsare får räcka.

Hanna Enefalk har – för att sammanfatta – skrivit en ingång till skillingtrycken som källmaterial. Den kommer med all säkerhet att finnas i litteraturlistorna hos dem som framöver intresserar sig för denna tryckgenre.

Gunnar Ternhag, Falun

Anna Dahlgren: *Ett medium för visuell bildning. Kulturhistoriska perspektiv på fotoalbum 1850–1950*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2013. 359 s., ill. ISBN 978-91-7061-132-2.

Fotoalbumets kulturhistoria ger sig konstvetaren Anna Dahlgren i kast med i sin bok *Ett medium för visuell bildning*, som gavs ut i december förra året. Här är det just fotoalbumet som står i centrum för analysen, både som föremål, dess materialitet, men också hur fotoalbumet kan förstås ur bildhistoriska och mediehistoriska perspektiv.

Fotoalbumens historia är egentligen ganska kort. Bruket att ordna fotografier i album spred sig i mitten av 1800-talet och än idag finns i våra minnesinstitutioner många exemplar av dessa tidstypiska album, ofta inbundna läderböcker där fotografierna – visitkortsporträtt förstås – klassificerades och ordnades efter tidens principer. I en tid då snart sagt var och en är utrustad med en digital kamera i någon form, och även i stor utsträckning förvarar sina bilder digitalt, kanske det traditionella fotoalbumet är ett minne blott, en exotisk kvarleva från fotografiets barndom?

Det var först i Paris man var först ute med bruket att samla dessa porträttfotografier. I mitten av 1800-talet började s.k. ”album artistique” erbjudas till försäljning. I dessa tidiga album fanns plats för 18 fotografier och detta blev startskottet för den formliga albumfeber som spreds över Europa. Tio år senare, kring mitten av 1860-talet, var albumförsäljningen i full gång. ”Det var en snillrik uppfinning, de der albums” menar *Dagens Nyheter* 1865 och redogör för det nya sättet att inte bara samla utan också betrakta fotografier.

Naturligtvis var detta inte en hobby som var alla förunnade, utan de som hade råd och tid, men som också besatt den bildning det krävdes för att till fullo förstå att ordna dessa album var också de som kunde ägna sig åt denna nya – men allt mer populära – hobby. Och

att denna hobby blev allt mer populär hängde förstås samman med att den tekniska utvecklingen inom fotografin gick framåt och att det blev mindre kostsamt att framställa fotografierna. Fortfarande var dock dessa fotografier framställda i en ateljé och att posera framför en kamera var en okänd erfarenhet för många. Man fick rådet att vara alldeles stilla och att inte le eller skratta.

Från början betraktades detta främst som en kvinnlig syssla, detta albumskapande. De tidiga albumen var ofta pyntade med blommor och blad, sinnliga och snirkliga. Detta förändrades när de allra första lådkamerorna nådde marknaden. Den utan tvekan mest populära blev Kodak no. 1, som började säljas 1888 och som mycket snart blev en succé. Nu kunde var och en ta sina egna bilder, utan att behöva ta omvägen om en ateljé. Dahlgren kallar dessa foton för andra vågens fotoalbum, där amatörfotografens alster står i centrum. I och med denna förändring menar hon också att fotograferandet blev en alltmer manligt kodad sysselsättning. Nu var det främst tekniken som hamnade i centrum, med hjälp av kamerans olika inställningar och tekniska lösningar och hjälpmedel förflyttades fokus från det estetiska insamlandet och vårdandet till själva processen att ta och framkalla fotografierna. Detta mönster går att känna igen från andra verksamheter, ju mer tekniken hamnar i fokus desto mer manligt kodad blir också företeelsen.

Det är ett rikt, både till omfång och till innehåll, material som Dahlgren har arbetat med. Fotoalbumen är som sagt många och relativt vanligt förekommande i arkiv, biblioteks- och museisamlingar. Samma mönster återfinns även internationellt, och Dahlgren gör intressanta utblickar mot andra samlingar, även om tyngdpunkten ligger på de fotoalbum som återfinns i Nordiska museets samlingar. Dahlgren bygger upp sin studie av dessa fotoalbum tematiskt, där fotoalbumets historia liksom dess materialitet studeras ingående. Hur fotoalbumen tillverkades och såldes, men också hur dessa konsumerades hamnar i centrum, liksom i vilka material de tillverkades, i vilket format och hur de dekorerades. Här tar Dahlgren spjörn mot uppfattningen att fotoalbumet är ett medium som bör – och kan – förstås i relation till andra medier, som på liknande sätt använts för att samla, ordna och ställa ut bilder. Andra teman som Dahlgren tar upp utgörs av porträttfotografiernas utveckling, där hon pekar på vikten av att förstå att de tidiga fotoalbumen hade en inneboende bildande funktion och strävan. Man samlades kring de tidiga ateljébilderna för att studera dessa och lära sig de avbildade personernas namn, deras släktband och kanske skvallrade man lite om vem